

ditie. De Afrikaanse houding is natuurlijk te verklaren als een nationalistische poging om een sociale groep (de Afrikaners) tot natie te smeden, door te appelleren aan een eigen, waardevolle cultuurtraditie.

De gekozen teksten zijn zonder twijfel "Afrikaans", sluiten aan bij de leef- en denkwereld van de Afrikaner. Toch dringt zich in een aantal gevallen duidelijk het perspectief op van een buitenstaander die zich verwondert over de Afrikanermentaliteit. Naar dit verschil in perspectief, de verhalen over degenen die alleen terloops worden opgevoerd, ben ik gedurende het lezen van de bundel nieuwsgieriger geworden. Ik denk bijvoorbeeld aan de oorspronkelijke inwoners van Zuid-Afrika, maar ook aan de vrouwen, geliefden, kinderen, slaven, touwleiers (die de trekossen leiden) en de bewoners van zwarte dorpen en nederzettingen, zeg maar de 'meiden', 'hotnots' en 'kaffers', waar veelvuldig naar wordt verwezen, die af en toe als spreker worden opgevoerd, maar zelf nooit de pen voeren. In dit verband is het duidelijk dat het selectie criterium van taal (Nederlandstalige teksten) en de effecten van de historische realiteit (de ontwikkeling van een geschreven literaire traditie) voor de samenstellers een beperking van de beschikbare bronnen met zich mee hebben gebracht. Het is te hopen dat een verzameling als deze de nieuwsgierige student of schrijver zal inspireren om juist op zoek te gaan naar deze 'afwezige' stemmen, in de bewaard gebleven fragmenten in archieven of in nieuwe literaire creaties waarin de voorheen zwijgzamen een stem krijgen.

Er valt niet aan te ontkomen: afgezien van de niet-bestaande afwezige teksten kan er bij alle bloemlezingen een langere of kortere lijst naast worden gehouden van teksten die wel bestaan maar niet in de verzameling zijn opgenomen. Bij *Heerengracht, Zuid-Afrika* kan men zich bijvoorbeeld afvragen waarom een tekst uit het dagboek van Susanna Smit - er zijn al zo weinig vrouwelijke auteurs opgenomen - ontbreekt. Het egodocument van mevrouw Smit, echtgenote van Erasmus Smit (wel opgenomen in de bloemlezing) vertelt een zeer boeiend verhaal over het leven van een 13-jarig meisje die met de 35-jarige Smit trouwde. In haar dagboek klaagde zij dat ze "jong en onbedreeven" door haar moeder "ten huwelijk weggeven" was. En waarom geen "dissidente" stemmen, zoals die van Adriaan van Dis? Of Connie Braams? In een bundel met een brede literaturopvatting, die reisbeschrijvingen en dagboeken insluit, hadden ze niet misstaan. En waarom is een vertaalde tekst in de bundel opgenomen? De roman *Herinnering aan Agnes* van Louis Krüger is eerst in het Afrikaans gepubliceerd (1995), en dáárna in een Nederlandse vertaling (1996).

Vertaald of oorspronkelijk, de teksten in de bundel zijn aangrijpend. Er ontstaat een beeld van een meedogenloze en soms uitzichtloze wereld, waarin mensen hard met elkaar omgingen - en nog steeds omgaan. En toch, de onontkoombare noodzaak tot menselijke interactie spreekt vanaf de eerste zin. Dat laat *Heerengracht, Zuid-Afrika* duidelijk zien.

Margriet van der Waal

Hoezo 'Pruikentijd' saai?

Pieter van Wissing (red.): *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2008. 367 blz. Prijs € 24,90. ISBN 978 90 77503 850.

De Pruijkentijd, zoals de achttiende eeuw door Busken Huet werd aangeduid, staat niet bekend als een spannende tijd. Integendeel, in de negentiende eeuw beschouwde men de eeuw

daarvoor als een tijdperk van nationaal verval, waarin niets belangwekkends tot stand was gebracht en waarin men vooral had geteerd op de glorie van de zeventiende eeuw. Die beeldvorming lijkt tot op heden door te werken. Zo wordt in schoolboeken slechts minimaal aandacht besteed aan de letterkunde uit deze periode, terwijl de zeventiende en negentiende eeuw veel uitgebreider aan bod komen. De auteurs van de bundel *Stookschriften, Pers en politiek tussen 1780 en 1800*, die recentelijk in Amsterdam werd gepresenteerd, stellen zich ten doel dit tijdvak - en dan met name de tweede helft van de achttiende eeuw - te rehabiliteren. Het was volgens hen een spannende tijd, waarin patriotten en prinsgezinden elkaar naar het leven stonden. Die strijd werd voor een belangrijk deel op papier uitgevochten. In 1987 publiceerde André Hanou (die ook aan deze bundel meewerkte) in de *Griffioen*-reeks de bloemlezing *Revolutie in woorden*, waarin hij aansprekende voorbeelden van deze 'literaire' strijd opnam. In het onlangs verschenen boek wordt gekeken naar de rol van de politieke tijdschriften.

Met hun werk lijken de auteurs aan te sluiten bij wat de Amsterdamse hoogleraar N.C.F. van Sas in verschillende artikelen heeft beweerd. Volgens Van Sas was er in de jaren tachtig van de achttiende eeuw sprake van een nieuwe ontwikkeling: het ontstaan van een periodieke opiniepers. Die droeg in belangrijke mate bij aan het ontstaan van de moderne politiek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er nu een boek is verschenen over de politieke tijdschriften. Hierin werd immers een ware slag om de publieke opinie geleverd. Het klimaat daarvoor was dan ook ideaal: gedurende de patriottentijd waren de twee partijen volledig vrij om hun idealen uit te dragen en ook om elkaar op papier te bestrijden. Na de aanhouding van prinses Wilhelmina bij Goejanverwellesluis en de daarop volgende Pruisische interventie kwam er een einde aan deze complete persvrijheid. Patriottische tijdschriften werden toen door het herstelde Oranjabewind verboden. Na de omwenteling van 1795 keerden de kansen. Toen kwamen de patriotten aan de macht. Hoewel er volgens hen in de Bataafse Republiek vrijheid van drukpers zou moeten bestaan, oefenden ze censuur uit op orangistische geschriften.

De verschillende auteurs van *Stookschriften* hebben allemaal één tijdschrift (of krant) uit de periode 1780-1800 voor hun rekening genomen, waarbij niet naar volledigheid werd gestreefd. Hun doel was om van elk tijdschrift een uitvoerig signalement te geven en het te plaatsen in de literair-historische context. Opvallend is dat twee bekende patriottische bladen - de *Post van den Neder-Rh n* en de *Janus* - ontbreken, maar daarover zijn de afgelopen jaren twee dissertaties verschenen. Het zijn juist de minder bekende bladen, veelal eindagsvliegen, die in de bundel centraal staan. Dat levert veel nieuwe en interessante informatie op. Er is ook aandacht voor Vlaamse bladen, zoals *De rapsodisten* (1784-1785), 'de eerste Nederlandse spectator in de Oostenrijkse Nederlanden'. Al met al krijgt de lezer een levendig, kleurrijk en niet zelden amusant palet van tijdschriften voorgeschoteld. Zo had het anoniem verschenen weekblad de *Ouderwetse Nederlandse patriot* (1781-1782), dat geredigeerd werd door Rijklof Michael van Goens, een onmiskenbaar anti-patriottische toon. Van Goens politieke stellingname, die hij ook in verschillende pamfletten uit de doeken deed, kostte hem uiteindelijk zijn baan; hij werd ontslagen als lid van de Utrechtse vroedschap. Er werd zelfs een beledigende uitdrukking naar hem vernoemd: 'Je bent een Van Goens'. Ook *De post naar den Neder-Rh n* (1782-1784) had een orangistisch karakter. Het vormde een reëel gevaar om als schrijver van zo'n blad ontmaskerd te worden. In juni 1783 werd het verboden. De redacteur, Philippus Verbrugge, werd in de boeien geslagen.

Ook de uitgever en drukker werden gearresteerd en moesten een boete betalen.

Tegenover dergelijke prinsgezinde tijdschriften stonden tal van bladen van de patriotten, die zich als de aanvallende partij manifesteerden. De Leidse 'oortjesboekverkoper' Christoffel Frederik Koenig richtte zich bijvoorbeeld volledig op de uitgave van patriottische volksblaadjes, zoals *De politieke praatvaar* en *De politieke nalezer*. Die waren speciaal gericht op minvermogene Leidenaren en kostten slechts drie duiten (oortjes) per aflevering. In deze blaadjes, die werden geschreven door bekende Leidse patriotten, probeerde men de patriottische idealen op een eenvoudige manier uit te dragen. Dat gebeurde in dialogen tussen Jaap en Piet, waarin actuele gebeurtenissen werden becommentarieerd. Zo hoopte men het van oudsher oranjegezinde volk voor de patriottische partij te winnen. Fascinerend is ook de strijd van 'Zelandus vs. Zelandus'. In de *Post van den Neder-Rh n* werd een pro-Amerikaans gedicht geplaatst door een zekere Zelandus, het bekende pseudoniem van de Zeeuwse dichter Jacobus Bellamy. De Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog werd door de patriotten gezien als een vrijheidsstrijd tegen een onderdrukkende macht, net als hun eigen verzet tegen stadhouder Willem V. In *De post naar den Neder-Rh n* werd een parodie op het gedicht geschreven, dit tot grote woede van Bellamy die de anonieme parodist van 'kruipende laagheid' beschuldigde. Hier volgt een fragment van het originele gedicht en van de orangistische parodie:

Bellamy:

Hoel dapper Vaderland! zoudt gij nog langer wagten

Om 't vrije america uw vriendschap aan te biën?
Zoudt gij dat dapper volk niet als uw broeders achten,
Daar gij in hunnen staat uw eigen lot kunt zien? [...]

Anonieme parodist:

Voorzigtig, Vaderland! – Zult gij niet nog wat wachten,
Om een muitzuchtig Volk uw vriendschap aan te bien?
Zult g' een oproerig Rot als uwe broeders achten,
Schoon g' in *hun* staat geen schijn zelfs van uw lot kunt zien? [...]

Dit voorbeeld illustreert hoe gedurende de patriottentijd literaire vormen werden ingezet ten behoeve van een politiek doel. De bundel *Stookschriften* is doorspekt met dergelijke voorbeelden en laat zien dat de tweede helft van de achttiende eeuw als gevolg van de politieke onrust een tijdperk was waarin politiek en literatuur onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Het is jammer dat er aan het einde van het boek op basis van alle bijdragen geen overkoepelend beeld wordt geschetst. Hierdoor blijft het boek enigszins een lappendeken. Het zou nuttig zijn geweest te reflecteren op de algemene positie van het politieke tijdschrift in de Republiek. Ook is het jammer dat er geen verband wordt gelegd tussen de tijdschriften en de pamfletten. Want hoewel Van Sas in het verleden heeft aangegeven dat de politieke tijdschriften de eeuwenoude pamflettraditie geleidelijk aan begonnen te verdringen, werden gedurende deze jaren duizenden pamfletten, schotschriften en 'libellen' gepubliceerd. Die speelden een belangrijke rol in actuele en lokale kwesties. Deze kritiekpuntjes daargelaten, maakt het boek één ding op overtuigende en vermakelijke wijze duidelijk: de Pruijkentijd was allesbehalve saai.

Antoine Braet, *Retorische kritiek – Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007. 203 pagina's, ISBN 978-90 12 11956 6. Prijs: € 29,95.

Wie een communicatieopleiding volgt, behoort ook zijn klassieken te kennen. Dat is de stelling waarmee Antoine Braet aan de slag ging voor zijn boek *Retorische kritiek*. Braet neemt de term 'communicatieopleiding' ruim, want ook studenten Nederlands laat hij eronder vallen; ik ben het van harte met hem eens. Zoals ik het ook met zijn stelling eens ben. Sterker nog: iedereen dient zijn klassieken te kennen. Daarom is het goed dat Braet dit boek geschreven heeft, toch zeker omdat sommige stukken van die klassieken gewoon actueel zijn en dus niet klassiek in de zin van 'oud' of 'gecanoniseerd'.

Na de inleiding volgen vijf hoofdstukken die ieder een apart onderdeel van de retorica beschrijven: inhoud, ordening, verwoording, presentatie en kritiek. Het ene hoofdstuk is wat beter dan het andere, ik ben vooral gecharmeerd van hoofdstuk 4: 'De retoriek van de verwoording'. Dit hoofdstuk gaat over stijl en stijlfiguren, Braet komt met een lijst van 49 lemmata. Het probleem met de meeste stijlfiguren-hoofdstukken uit handboeken is dat er zoveel nageapt wordt. Nagenoeg ieder boek heeft bij chiasme:

Denkend aan de dood kan ik niet slapen,
En niet slapend denk ik aan de dood,

de eerste twee regels uit 'Insomnia' van J.C. Bloem. Prachtige regels van onze grootste minor-poet en ze geven zeker aan hoe een chiasme kan werken, maar om nu keer op keer dit voorbeeld te moeten zien, is weinig inspirerend. Braet komt met een citaat van Helge Bonset uit de Leidse universitaire krant *Mare*:

Een en ander lijkt meer een poging de promotie op het niveau van iedere wetenschappelijke medewerker te brengen dan iedere medewerker op het niveau van de promotie.

Een opmerkelijke keuze, maar zeker geen slechte, omdat het Braet gaat om stijlfiguren in betogen in plaats van in gedichten. Bij iedere stijlfiguur staat een origineel voorbeeld, de auteur bewandelt hiermee de bermen van de platgetreden paden, en dat is toe te juichen. Raar is echter wel dat chiasme uitgelegd staat op pagina 117, maar dat de index aangeeft: '113-120'. De redactie van *Retorische kritiek* laat op dat punt wel wat steekjes vallen en deze slordigheid is jammer in een handboek, omdat het de opzoekmogelijkheden beperkt.

Het hoofdstuk over de ordening staat bij mij op nummer 2. Hoewel het vooral gaat over hoe je een betoog voor de rechtbank ordent, kun je het als lezer breder trekken. Een goed betoog is volgens de retorica opgebouwd uit dezelfde bestanddelen (van exordium tot en met peroratio), uiteraard kun je wat schuiven en kun je er je eigen draai aan geven, maar het komt steeds op hetzelfde neer. Ook de AIDA-formule komt voorbij (Attention [aandacht trekken], Interest [belangstelling wekken], Desire [de wens tot aanschaffen aanwakkeren], Action [de klant koopt het product]). Hoewel deze (uit de marketing afkomstige) formule als modern bekend staat, is het gewoon een variant op de klassieke retorica. Goed gezien, maar jammer dat dit net iets te kort besproken is. Deze paragraaf had van mij wat langer gemogen, met ook de VOCATIO-formule erbij (Verkenning [aandacht trekken], Omschrijving [belangstelling wekken], Confrontatie [het product tonen], Argumentatie [de voordelen van het product], Tegenwerpen [de nadelen vóór zijn], Instemming [de klant vindt het ook een goed product], Order [de koop wordt gesloten]). Ik hou ervan om te lezen dat moderne